

ТВОРЧАСЦЬ І ЛІТАРАТУРНА-ГРАМАДСКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ І. ШАМЯКІНА Ў КАНТЭКСЦЕ XX СТАГОДДЗЯ

Дашкевіч Г.М. (Мазыр, Беларусь)

МАСТАЦКАЯ АДМЕТНАСЦЬ РАМАНА І. ШАМЯКІНА “СНЕЖНЫЯ ЗІМЫ”

Беларускай літаратуры ўласціва традыцыйная зацікаўленасць побытам, натуральнасцю ўзаемаадносін прыроды і чалавека. Нават самыя рамантычныя творы беларускіх пісьменнікаў падтрымліваюць гэтую непарыўную, створаную самой гісторыяй сувязь з рэальнасцю, з побытам. Гэтая сувязь перарастае рамкі тэматычныя, яна аб'ядноўвае разнастайныя па творчай задуме і стылю раманы Чорнага, Коласа, Мележа, Брыля. Пры самай высокай ступені псіхалагізацыі змест твораў застаецца трывала звязаным са знешнім светам.

Шамякін-бытапісец можа размеркаваць матэрыял так, што быт у яго раманах становіцца сацыяльна значным, захапляе, не стамляе чытача. У “Снежных зімах”, як ні ў якім іншым рамане Шамякіна, відавочная спроба адыйсці ад прамых, адкрытых формаўтваральных прыёмаў, спрошчваючых жыццёвыя факты. Канфлікт па свайму характару філасафічны, перамешчаны ва ўнутранае жыццё герояў, у псіхалогію. Ён як бы існуе незалежна ад сюжэта, выходзячы за яго межы.

У адрозненне ад іншых раманаў, Шамякін надае ў “Снежных зімах” асаблівае значэнне духоўным аспектам, аб'ектыўным элементам.

Схільнасць да самааналізу, выкарыстанне “я-формы”, унутранага маналогу, няўласна-простай мовы як нельга лепш адпавядае аўтарскаму духоўнаму вопыту і вопыту яго героя, блізкага па ўзросту і па духу самому пісьменніку. Усе падзеі ў рамане сканцэнтраваны вакол вобраза Антанюка, асобы актыўнай, дзейнай, супярэчлівай. Галоўны канфлікт твора развязваецца ў працэсе сутыкнення дзвюх разнастайных пазіцый – гуманістычнага пункту гледжання на жыццё і ганебнага, кар'ерысцка-мяшчанскага падыходу да яго. Дзеянне рамана пачынаецца за рамкамі сюжэта, калі герой перажыў цяжкую душэўную траўму, правата яго ўжо даказана, але ён не адчувае сябе рэабілітаваным. Як і ў “Сэрцы на далоні”, знаёмства з асноўнымі героямі адбываецца ў самой экспазіцыі. Але ў “Снежных зімах” канфлікт ужо адбыўся, і гэта заўважаецца і па душэўнаму стану героя, які апынуўся адзін у лесе, па яго ўзрушанасці, па паблагліва-іранічных адносінах Будыкі да старога таварыша ў прысутнасці міністра:

“Прынцыповы ідэаліст. Выступіў на пленуме супраць наватарства ў сельскай гаспадарцы. Кансерватар. Трымаўся за травы. А трава – апора ненадзейная, – Будыка засмяўся, задаволены сваім жартам” [1, с. 16].

Такім чынам, ужо ў пачатку рамана чытач атрымлівае дастаткова багатую інфармацыю: Антанюк адзінокі ў сваім становішчы барацьбіта, але не няшчасны, не бездапаможны. Ёсць у ім трывалая жыццёвая аснова, якая надае герою сілы для таго, каб дастойна пераадолець нязвыклы для яго стан.

Дзеянне адбываецца ў лесе, які “супакойвае, разганяе трывогу, нервознасць” [1, с. 7]. З першых радкоў рамана ўзнікае адпаведная ўнутранаму стану героя мінорна-лірычная інтанацыя, якая будзе заўсёды прысутнічаць у якасці своеасаблівай стылявой дамінанты, што вызначае рытмічны лад твора.

Велічны малюнак лесу, мелодыя снежнага пустыннага горада, завірухі, што б’ецца у твар снегам, што змяняецца ціхім, радасным танцам пушыстых сняжынак, нагадвае аб прыгажосці жыцця і чалавека, галоўнае прызначэнне якога – нястомная барацьба за яго абнаўленне. Як і ў “Сэрцы на далоні”, ужо сама назва рамана “Снежныя зімы” вырастае ў своеасаблівы вобраз, узмацняючы напружанасць, драматызм сітуацыі.

Прынцып узаема сувязі асноўных сюжэтна-тэматычных ліній застаецца класічным: вакол галоўнага героя ўтвараюцца групы вобразаў – “гнёзды”, завастраючы канфлікт, ускладняючы стан Антанюка.

Сцэна ваеннага мінулага ўваходзіць у раман лёгка і арганічна дзякуючы ўспамінам ветэрана, інтэнсіўнай рабоце памяці, якая ў найбольш драматычныя моманты здольная да беспамылковага ўспрымання даўно забытых жыццёвых малюнкаў. Мінулае і сённяшняе непадзельныя для Антанюка, яны перапляліся ў глыбінях яго душы, сталі яе часткай. Гэтыя дзве дамінуючыя сюжэтна-кампазіцыйныя лініі – вайна і сучаснасць – ствараюць у рамানে не толькі напружанасць дзеяння, але і напружанасць думкі, заахвочваючы чытача да глыбокіх філасофскіх абагульненняў.

Мінулае дапамагае шмат у чым зразумець паводзіны герояў у сённяшнім. Антанюк – былы малады партызанскі камандзір – натура нястомная ў сваёй дзейнасці з пачуццём грамадзянскай адказнасці за давераную яму справу. Сцэны партызанскія раскрываюць фарміраванне характару галоўнага героя, які паступова вырастае ў вопытнага камандзіра. Праз пакутлівыя роздумы, дакоры сумлення ўспрымае ён паведамленні аб смерці кожнага чалавека ў атрадзе. Нястомны духоўны пошук, пачуццё адказнасці перад сабой і перад людзьмі сталі асноўнымі рысамі яго чалавечай сутнасці.

Лінія Антанюк – Будыка, дзякуючы актыўнаму выкарыстанню рэтраспектыўнага плана, раскрываецца глыбока і дакладна. Сапраўднай мужчынскай дружбы паміж імі не было, таму што і ў ранейшыя ваенныя гады Будыку не хапала шчырасці і адкрытасці ў адносінах да людзей.

У сталыя гады Антанюк больш выразна адчувае фальш у паводзінах Будыкі як у сяброўскім асяроддзі, так і ў рабочых абставінах на пасадзе дырэктара інстытута. Акружыўшы сябе інтрыганамі тыпу Кляпнёва, выкарыстоўваючы іх у сваіх інтарэсах, Будыка здольны на любую подласць дзеля кар’еры.

Паказ характараў у “Снежных зімах” поўнасьцю адпавядае кампазіцыйнаму вырашэнню. Немалая ўвага ўдзяляецца ў рамане, як і ў папярэдніх творах Шамякіна, вобразам-антыподам. Будыку прысвечаны цэлыя сцэны. Але такой завостранасці канфлікту, які адбываецца ў “Сэрцы на далоні” паміж Ярашам, Шыковічам і Гуканам, не адбылося. Будыка мала паказаны не толькі сам-насам са сваімі думкамі, планами, але і ў дзеянні, недастаткова глыбока раскрыты прычыны яго антыпатыі да Антанюка. Яго фігура пры ўсёй сваёй сацыяльнай акрэсленасці паўстае, як і фігура Кляпнёва, статычнай, невыразнай. Па сутнасці асноўным антаганістам Антанюка з’яўляецца ён, Будыка, больш, чым Сымон Сымонавіч і інш., таму што менавіта ён увасабляе той бюракратызм і коснасць, з-за якіх так жорстка пакараны Антанюк.

Перакрыжаванасць сюжэтных ліній, якая спрыяе стварэнню канфліктных сітуацый амаль у кожным раздзеле, або так званы класічны прыём кантамінацыі сюжэтнага матэрыялу, – адзін з самых улюбёных прыёмаў І. Шамякіна. Паспяхова выкарыстоўвае яго раманіст і ў “Снежных зімах”.

Унутранае адзінства найбольш напружаных, вострых драматычных калізій з усім сюжэтна-тэматычным планам твора дасягаецца перш за ўсё дзякуючы арыентацыі на характар, прапарцыянальнасці ў змене часавых пластоў, лагічнай абгрунтаванасці іх чаргавання ў рамане, здольнасці сканцэнтраванаць увагу на найбольш важных момантах, што з’яўляецца бяспрэчным доказам узбагачэння мастацкай структуры рамана.

У “Снежных зімах” пісьменнік адступае ад адкрытай публіцыстычнасці, героіка-рамантычнага пафасу. Рамантыка тут знаходзіць зусім іншае праяўленне. Антанюк, які ў жыцці заўсёды імкнуўся пазбягаць залішняга захаплення, у душы заўсёды заставаўся рамантыкам, чалавекам, які жыў не столькі розумам, колькі сэрцам – ранімым, адчувальным, эмацыянальна ўспрымальным.

Будыка ж з уласцівым яму знешнім глянцам, кічлівасцю, напышлівасцю па сутнасці справы і ў сталым узросце не змяняецца, таму што ў людзей падобнага тыпу не выпрацаваны імунітэт самакрытычнасці, імкненне да пазбаўлення ад памылак. Яму патрэбен побач свайго роду лакатар, чалавек такі, як Антанюк, здольны ў неабходны момант на цвярозую самастойную ацэнку падзей.

Знешняя “запраграмаванасць” Будыкі-кіраўніка, чынапаклонніцкая тактыка якога садзейнічае росту яго як кар’ерыста, прыносіць страшэнную шкоду грамадству. Паводзіны Антанюка сведчаць аб іншым. Ён паверыў

Надзі, цяжарнай жонцы здрадніка, прытуліў яе ў атрадзе, зрабіў усё магчымае дзеля выратавання жыцця яе і дзіцяці, адпусціў палоннага немца, патрабуе насуперак Каралькову, прадстаўніку штаба, каб першымі былі пагружаны ў самалёт з Вялікай зямлі не параненыя, а дзеці-сіраты, выступае за “травасеянне”. “Самавольства” Івана Васільевіча ідзе не ад закаранелага рацыяналізму, не ад анархічнага “вольналюбства”, а ад яго душэўнай шчодрасці, дакладнасці гуманістычнай пазіцыі. Аднак Антанюку не ўдалося пазбегнуць і памылак. Але яму ж уласціва ўменне іх прызнаць і па меры магчымасці пазбаўляцца ад іх, у муках “пераварваючы ў сабе усе «за» і «супраць». Сканцэнтраваны ўвагу на адным героі, чалавеку цэласным, які мысліць катэгорыямі дзяржаўнага маштабу, Шамякін здолеў паказаць сённяшнюю эпоху, значныя дасягненні навукова-тэхнічнага прагрэсу і разам з тым яго пэўныя маральна-этычныя выдаткі.

Антанюк не проста перажывае несправядлівасць, ён змагаецца, дзейнічае, і ў працэсе гэтай барацьбы выразней выяўляюцца не толькі яго асобныя перавагі і недахопы, але і сутнасць іншых людзей, перш за ўсё яго антыподаў: Будыкі, Кляпнёва і інш. Адсюль – шматпраблемнасць рамана, нягледзячы на яго знешнюю нібыта камернасць.

Не ўсе праблемы ў раманае развязваюцца да канца. Але і тут пісьменнік не адступае ад жыццёвай праўды, не аблягчаючы, а ўскладняючы пошук ісціны. Занатоўваючы тое, што “накіпела” ў грамадскім жыцці, ён дае магчымасць чытачу не толькі паразважаць над лёсам Антанюка, але і над лёсам свайго пакалення, над “духоўным кліматам грамадства”, над будучым [2, с. 3].

Дзякуючы здольнасцям галоўнага героя да самааналізу, роздуму над жыццём, вядучыя праблемы сучаснасці паўстаюць у развіцці, ва ўсёй складанасці сацыяльнага нападу. Праблема чалавек і праца ў раманае “Снежныя зімы” становіцца важнейшай грамадскай праблемай, напоўненай глыбокім сацыяльна-філасофскім сэнсам. Адносінамі да працы вымяраюцца адносіны чалавека да грамадства, увесь яго ідэйна-маральны патэнцыял, уся яго грамадзянская сутнасць. Ні ў адным раманае Шамякіна не было да гэтай пары так востра пастаўлена пытанне аб розным разуменні працы: ілжывым, кар’ерысцкім (Будыка, ананімшчык Кляпнёў, зяць Антанюка Генадзь, Сымон Сымонавіч) і сапраўдным, народным (Антанюк, Віталія і яе маці, Лада), аб неабходнасці беражлівых адносін да галоўнай сілы грамадства – працоўнага чалавека. Не менш востра пастаўлена праблема пераемнасці пакаленняў, бацькоўскага і сыноўняга абавязку. “Нельга хаваць праўду, якой бы горкай яна ні была” [1, с. 376], – робіць заключэнне Антанюк, з-за высакародных матываў назваўшы сябе бацькам Віталіі – дачкі здрадніка. Сцэны мінулай вайны заглыбляюць пачуццё адказнасці перад Радзімай, неабходнасці маральнага самаачышчэння, якім перапоўнены лепшыя людзі, такія, як Антанюк, і якога не хапае такім,

як Будыка. Усё глыбей апускаецца ён у балота раўнадушша, мяшчанскага пустаслоўя і крывадушша.

Раман-споведзь “Снежныя зімы” (так яго называе У. Юрэвіч) шмат у чым наватарскі твор, асабліва ў плане жанравага абнаўлення самога паняцця “споведзь”. Антанюк у сваім самараскрыцці мала падобны да абражанага, расчараванага чалавека або рызыкаўнага барацьбіта-адзіночку. Яго размова “наедине со всеми” сведчыць аб жыццёўстойлівасці, вернасці сваім перакананням: “... Рабілася сумна ад думкі, што цікавейшая работа па перабудове сяла будзе праходзіць без яго ўдзелу. А ён здольны яшчэ нешта паказаць ды арганізаваць... Праўда, ёсць спакуса ў той свабодзе, якую адчуў за час пенсіянерства. А можа, вось так нараджаецца псіхалогія дармаедства і гэтак апраўдваецца высокімі матэрыямі?

– Не па сваёй волі я дармаед.

– Але ты пачынаеш ужывацца ў гэтую ролю, як акцёр. Яна падабаецца табе.

– Не, я хачу працаваць.

– І ставіш умовы, якія другім людзям цяжка прыняць?

– Я маю права ставіць такія умовы. Само жыццё паказала, хто з нас лысы...” [1, с. 153–154].

Споведзь галоўнага героя цесна звязана з агульнадзяржаўнымі, усенароднымі праблемамі, па самой сваёй сацыяльнай прыродзе зразумелая чытачу. Індывідуальнае ў рамане неадрыўнае ад грамадскага. Шамякін па-мастацку даказвае, што ніякая кананізацыя, ніякія жанравыя рамкі не здольны закансерваваць творчую думку мастака, які імкнецца не да знешняй маштабнасці твора, а да жыццёвай дакладнасці яго мастацкага свету. А сацыяльны і маральны свет рамана багаты. “Аналіз маральнага свету мастацкага твора прадугледжвае два вымярэнні. Ён павінны быць накіраваны ўнутар героя – на даследаванне яго этыка-псіхалагічнага «механізма»; але ён павінен быць накіраваны і па-за героя, на разгляд этычнай ацэнкі свету, уласцівай герою, у кантэксце іншых светапоглядаў. Гэта як бы інтэгрыруе маральную праблематыку, дазваляе выявіць унутраныя, пранізваючыя яе сувязі, устанавіць маральныя адносіны герояў адзін да другога і тым самым – да свету”, – адзначае Г. Белая [3, с. 291].

Становішча Антанюка больш драматычнае. Сам-насам з сабою застаецца ён у цяжкіх завірухах сваёй памяці, хаця ў яго ёсць сям’я, блізкія, родныя яму людзі, сябры. Шрамамі на сэрцы адкладваецца для такіх, як ён, людзей страшэнная несправядлівасць, якую пакуль Антанюк не ў стане выправіць, але ў сутычцы з якой не дазваляе сабе адступіць ні на крок. Разлад з сынам, няшчырая “падтрымка” Будыкі, дакорлівы погляд жонкі, ананімка... І усё ж, нягледзячы ні на што, гэты чалавек здольны ўзняцца вышэй асабістых амбіцый. Асабістая бяда не заслання ад яго нешта больш высокае і значнае – думку аб будучым сваёй краіны,

дзяцей і ўнукаў. Што іх чакае, якія выпрабаванні? Ці ўстаяць у хвіліны непагадзі? Ці вытрымаюць удары лёсу, як вытрымаў іх ён? Ці змогуць супрацьстаяць несправядлівасці?

Паездка Антанюка да сына не спроба адцягнуць боль, развезаца. Яе асноўная матывіроўка – даведацца, ці справядлівы ён як бацька ў адносінах да яго, ці не занадта патрабавальны, катэгарычны? Ці не згубіў у будзённай мітусні, ва ўласным бязладдзі тое, што збліжае іх кроўна і маральна? Пошукі Віталіі, удзел у яе лёсе – гэта ўсё тая ж бацькоўская трывога і боль, і, нарэшце, поўны, рашучы разрыў з Будыкам – тое, што ўзвышае Антанюка, пераканаўча характарызуе яго маральны воблік.

Дабрыня і непахіснасць – асноўныя рысы яго характару. Суровасць Антанюка, непрымірымасць да хлусні, подласці – неад’емная якасць яго дабрыні. Талент дабрыні, глыбока засеўшы ўнутры душы Івана Антанюка, кіруе яго дзеяннямі, учынкамі, дапамагае яму выжыць, застацца чалавекам, які шмат у чым з’яўляецца бязлітасным у адносінах да сябе, да ўласнай заспакоенасці, да асабістага дабрабыту.

“Дзеянне, – лічыць Гегель, – з’яўляецца самым яркім і выразным раскрыццём чалавека, раскрыццём як яго светаразумення, гэтак і мэт. Тое, што чалавек уяўляе сабой у сваёй глыбейшай аснове, упершыню выяўляе сябе толькі шляхам дзеяння...” [4, с. 247]

У Шамякіна сувязь часоў, сувязь дня цяперашняга і гадоў нядаўняй вайны, настолькі яшчэ свежая, балючая, адчувальная, рэальная, што яго герой здольны ў думках, як з жывым, размаўляць з загінуўшым братам, аднавіць у памяці найбольш складаны моманты іх узаемаадносін, пакутаваць і перажываць нанова свае памылкі, пераносячы іх з былога ў сённяшняе.

“Сняжынкі падаюць у агонь. Ён вечны, агонь над сімвалічнай магілай. Ён павінен быць вечны – агонь над магілай майго брата, маіх таварышаў... Я хацеў бы, Павел, каб ты ляжаў тут, і я не раз у год, а кожны дзень прыходзіў бы сюды і вось так стаяў бы над тваёй магілай”.

– Адпусці мяне, Іван, у атрад Каткова.

– Чаму? Паша! Што здарылася?

– Не магу я ў цябе...

– Не, ты растлумач, што здарылася?

– Не магу – і ўсё.

– Што за дурнота! Дзіцячыя капрызы! Ты саддат! Нікуды я цябе не адпушчу.

– Я пайду сам.

– Будзеш лічыцца дэзерцірам. А ты ведаеш, што робяць з дэзерцірам на вайне?

– А мне ўсё роўна.

– Глядзі, Валянцін, з глузду з’ехаў хлопец. Перапіў, ці што?

– Невядома, хто з нас перапіў.

– Як размаўляеш з камандзірам? Які прыклад паказваеш? Май на ўвазе, я не пагляджу, што ты мой брат! Ідзі, выпіся. Ты стаміўся пасля разведкі!

– Ён кахае яе, – гэта сказаў Будыка, калі Павел панура выйшаў.

– Каго?

– Надзю.

– Надзю? Ты што? Сур’ёзна? Чаму ж ты не сказаў раней?

– Я думаў, ты ведаеш.

– Ты за каго мяне лічыш? Гад ты! Я – чалавек. Я магу ўпасці. Магу спатыкнуцца. Ты стаў побач са мной, сам папрасіўся ў мае памочнікі. І ты абавязан паправіць мяне, падтрымаць, падставіць плячо. А ты ведаў і хіхікаў у кулак... Чакаў, калі браты сутыкнуцца лбамі? Інтрыган! Застрэліць цябе мала” [1, с. 54–55].

Як бачым, “перакрыжаванне” думак, аб тых або іншых персанажах стварае ў творы своеасаблівы стэрэаскапічны фон, стэрэаскапічную глыбіню адлюстравання і ўспрымання некалькіх асоб, вобразаў. Дзейнасць такога прынцыпу – у магчымасці, даць кароткую ясную характарыстыку таго або іншага героя не толькі праз яго самога, але і праз супрацьлеглыя пункты гледжання, праз успрыманне яго характарамі-антыподамі.

“Не, гэта не супадзенне, дарагі Леанід Мартынавіч! Я быў знаёмы з дырэктарам школы. Той дырэктар ніколі нічога не напісаў бы. Але я быў там апошні раз сем год назад. За гэты час мог змяніцца не адзін дырэктар. Калі скажу пра гэта, ты, напэўна, паверыш, бо, для цябе галоўнае атрымаць пацвярджэнне той думкі, якую нібыта адмаўляеш. Праўда, табе страшэнна хочацца і другога: каб я прызнаўся, раскажаў пра свае інтымнае жыццё. Ты ажно трэш рукі ад спакусы. Але нічога ты не ўбачыш! І нічога я табе не скажу. Не спадзявайся. Не таму, што гэта глыбокая тайна нашых з ёй сэрцаў. А таму, што для мяне гэта святое. І балючае” [1, с. 50].

У “Снежных зімах” І. Шамякін выпрацоўвае творчыя магчымасці ў тыпе “суб’ектыўнага” рамана, і досыць паспяхова. Пры гэтым выпрацаваныя прынцыпы раманнай творчасці застаюцца ранейшымі. Аднак прывычны хранікальна-эпічны тып беларускага рамана набывае тут новыя рысы. Нягледзячы на гранічную напружанасць некаторых сцэн, дынаміка сюжэта запавольваецца за кошт паводзін галоўнага героя, асуджанага на знешняе бяздзеянне, але ўнутранае жыццё яго паўстае яшчэ больш напружаным. Шамякін і тут застаецца эпікам, таму што ўвесь раман не можа трымацца толькі на пачуцці, на настроі. У той жа час было б несправядлівым не ўлавіць тых імпульсных біятокі асаблівай індывідуалізацыі і псіхалагізацыі, якія вельмі адчувальныя ў творы. Лірызацыя “Снежных зім” адбываецца не ад жадання раманіста паспець услед за літаратурнай модай, нават не ад псіхалагізацыі духоўнага жыцця героя, што знаходзіцца пастаянна ў полі ўвагі суб’ектыўнага пісьменніцкага ўспрымання, а хутчэй за ўсё ад асаблівасцей характару

галоўнага героя, натуры экспрэсіўнай, гарчай, у той жа час блізкай па ўзросту, па жыццёваму вопыту самому пісьменніку, характару незаспакоенага, рамантычна адважнага, непрамірымага да фальшу, чалавека, які са смуткам і з гумарам адчувае наступленне старасці, але не паддаецца ёй, не ўступае ні ў чым, нягледзячы на тое, што ўся сюжэтная канва, развіццё канфлікту ў рамана накіраваны, здавалася б, на адваротнае: на мінорную, спакойна замаруджаную манеру апавядання.

Літаратура

1. Шамякін, І. Збор твораў: у 6 т. / І. Шамякін // Раман і апавесць: Снежныя зімы: Гандлярка і паэт / І. Шамякін. – Т. 5. – Мінск: Маст. літ., 1979. – 608 с.
2. Навуменка, І. Летапіс нашага часу / І. Навуменка // Літаратура і мастацтва. – 1979. – 13 ліпеня.
3. Беляя, Г.А. Літаратура в зеркале критики: Совр. проблемы. – М.: Совет. писатель, 1986. – 365 с.
4. Гегель. Сочинения / Гегель. – М.–Л.: Госиздат, 1938. – Т. 12. – 472 с.